

بازشناسی مفهوم محله در شهرهای کویری ایران نمونه مطالعاتی محله‌های شهر نایین *

حمید رضا موقر **

احسان رنجبر ***

محمد رضا پورجعفر ****

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۱/۳

چکیده

در ادبیات برنامه‌ریزی و طراحی شهری معاصر، پرداختن به مقیاس‌های خرد شهری در سلسله‌مراتب نظام تقسیمات شهری، به‌عنوان مهم‌ترین مقیاس سکونتی مورد توجه ویژه قرار گرفته است. اهمیت این موضوع به همراه ویژگی‌های پایدار واحدهای سنتی، در همه ابعاد اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی باعث شده است که الگوهای ارائه‌شده در نظریه‌های غربی به‌گونه‌ای بر پایه بسیاری از اصول واحدهای سنتی همان کشورها باشد. معادل واحد همسایگی، شاخص‌ترین مقیاس سکونتی در ایران، یعنی محله است. بررسی مطالعات موجود در تحلیل مفهوم و ساختار محله‌های سنتی ایران نشان می‌دهد که از یک سو، عمده این مطالعات و نتایج آن‌ها توصیفی بوده و از سوی دیگر، بر پایه‌های روش‌شناختی روشنی، استوار نیستند. از این رو تاکنون نظریه‌ای درخور که با فرهنگ و شرایط زندگی معاصر در ایران هماهنگ باشد، ارائه نشده است. این پژوهش بر این نکته تکیه دارد که از طریق موردکاوی محلات در شهرهای تاریخی ایران، مبتنی بر تحلیل‌های کیفی و کمی، می‌توان به ابعاد جدید از ماهیت محلات دست پیدا کرد. لذا با توجه به تمرکز عمده مطالعات ایرانی، بر مناطق کویری و همچنین ساختار شناخته‌شده و موجود شهر تاریخی نایین متشکل از ۷ محله در فلات مرکزی ایران، نایین به‌عنوان نمونه مطالعاتی پژوهش انتخاب شده است. در این پژوهش از روش‌های تفسیری-تاریخی، توصیفی-تحلیلی، تحلیل محتوا و موردپژوهی استفاده شده است. این مطالعات به کمک اسناد تاریخی، مشاهدات میدانی، مصاحبه مبتنی بر تاریخ شفاهی محلات و بهره‌گیری از نرم‌افزار تحلیلی Arc Gis، امکان تدوین مدلی ویژه جهت تحلیل محله‌های شهر نایین در قالب مؤلفه‌های کمی و کیفی را فراهم آورده است. مؤلفه‌های کمی و کیفی در کنار هم واقعیت‌ها را می‌سازند، اما در این پژوهش به دلیل بررسی دقیق‌تر و همچنین اهمیت و کمبود مطالعات در زمینه ابعاد کمی محله‌ها، این دو بعد به صورت جداگانه در محله‌های شهر نایین مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج حاصل از بررسی این مؤلفه‌ها در بخش کیفی مشخص می‌سازد که شکل‌گیری و تغییرات شهر و محلات آن به صورت مستمر و تدریجی در راستای همسازی مناسب بافت موجود با تغییرات و نیازهای جدید تا دوره قاجار و پیش از پهلوی ادامه داشته است. در این میان آداب‌ورسوم و ارزش‌های اجتماعی از جمله مذهب نقش تعیین‌کننده‌ای در نوع عناصر، ویژگی‌ها، کیفیت روابط، نحوه شکل‌گیری و هویت محله‌ای و شهری داشته است. از سوی دیگر، وضعیت سخت اقلیمی و محدودیت منابع آبی نیز سبب فشردگی بالای کالبدی و همچنین محدودیت جمعیت و وسعت محله‌ها و شهر نایین شده است. یافته‌های این پژوهش در بعد مؤلفه‌های کمی نشان می‌دهد که مساحت کوچک‌ترین محله نایین ۲/۳ هکتار و بزرگ‌ترین آن‌ها ۸/۲ هکتار است. این ارقام بسیار کمتر از حدود شناخته‌شده برای یک واحد همسایگی معاصر در غرب است. همچنین میانگین فاصله خانه‌ها در هر محله به ترتیب از میدانچه‌ها ۱۳۱ متر، از بازار ۱۷۱ متر، از مسجد ۸۱ متر بوده است که به وضوح، نشانگر سازگاری فواصل با توان عابر پیاده و اهمیت مسجد در بافت به دلیل تعداد زیاد آن‌هاست.

کلیدواژه‌ها

محله، شهرهای کویری، نایین، تحلیل کیفی، تحلیل کمی.

* این مقاله، مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول تحت عنوان «تدوین اصول و معیارهای طراحی محله‌های جدید مسکونی با تکیه بر بازآموزی از شهرهای ایرانی-اسلامی، نمونه موردی نایین» است.

** کارشناس ارشد طراحی شهری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس

*** استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، نویسنده مسئول، e.ranjbar1983@gmail.com

**** استاد گروه شهرسازی دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس

پرسش‌های پژوهشی

۱. چگونه می‌توان از ترکیب روش‌های کیفی و کمی برای تحلیل ماهیت محله سنتی ایرانی در شهر نایین استفاده کرد؟

۲. در مقایسه با شاخصه‌های عمومی مطرح‌شده برای مقیاس واحد همسایگی در ادبیات جهانی، مهم‌ترین شاخصه‌های متمایزکننده مفهوم محله سنتی در شهرهای ایران به‌ویژه نایین را در چه مواردی می‌توان جست‌وجو کرد؟

مقدمه

مقیاس‌هایی نظیر محله، به‌عنوان مهم‌ترین مقیاس سکونت در شهر، همواره بخش مهمی از دغدغه‌های فکری و حرفه‌ای اندیشمندان و مدیران حوزه شهری را به خود اختصاص داده است. در ادبیات تئوریک نیز، مقیاس واحد همسایگی دارای زمینه‌ای نسبتاً غنی است، به‌گونه‌ای که متناسب با چالش‌ها و مسائل زمانه، ایده‌ها و الگوهای مختلف برای ارتقای کیفیت زندگی ارائه شده است. مدل‌هایی همچون مدل کلارنس پری^۱، مدل آندرو دوانی^۲ و مدل الیزابت پلاتر زیبرگ^۳ و مدل واحد همسایگی پایدار ریچار راجرز^۴، نمونه‌ای از مدل‌های شاخص تدوین‌یافته در این حوزه‌اند. مبتنی بر آنچه در ادبیات جهانی در ارتباط با مقیاس واحد همسایگی شکل گرفته، در ایران نیز نمونه پژوهش‌های معاصر تلاش کرده‌اند علاوه بر معرفی این مدل‌ها، زمینه‌ای برای مقایسه تطبیقی با ماهیت و ساختار محله در ایران را فراهم کنند. این مقایسه با توجه به ساختار غنی محلات در شهرهای تاریخی ایران و تحولات آن‌ها در دوران معاصر ضروری به نظر می‌رسد. نقطه چالشی در این نوع نگرش روش‌شناختی، زمانی پیش می‌آید که درک جامع و دقیقی از ماهیت و ساختار محلات مبتنی بر فرایند تولید تاریخی و ساختار فرهنگی، اقلیمی، اقتصادی و... فراهم نشده باشد. یک بررسی اولیه در زمینه مطالعات ماهوی محله در شهرهای تاریخی ایران، حکایتگر آن است که با وجود تحول روش‌های مختلف تحلیلی، از یک سو، مطالعات نمونه‌کاوی در محله‌های شهرهای تاریخی ایران به میزان کافی انجام نشده و از سوی دیگر بخش عمده‌ای از این مطالعات در چارچوب مطالعات توصیفی و تحلیل کالبدی قرار گرفته است. بر همین اساس، این مقاله تلاش دارد با نمونه‌کاوی محلات تاریخی شهر نایین، مبتنی بر روش‌های تحلیل کیفی و کمی، زمینه جدیدی را در نحوه مطالعات و شناخت ماهیت محلات تاریخی ایران فراهم سازد. علل عمده انتخاب شهر نایین به‌عنوان نمونه مطالعاتی پژوهش را در موارد زیر می‌توان ارائه داد:

- با وجود تخریب گسترده در بافت تاریخی نایین، سازمان فضایی محلات تاریخی همچنان حفظ شده است.
- آثار عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقلیمی در ساختار محلات نایین به وضوح مشهود بوده و رد پای خود را تا دوران معاصر حفظ کرده است.
- مطالعات محله در شهرهای کویری ایران دارای پشتوانه حجمی مناسب‌تری نسبت به دیگر مناطق ایران بوده و بستر تحلیل اولیه در شهر نایین را فراهم می‌آورد.

این پژوهش بدین سو جهت‌گیری می‌کند که برای تحلیل محلات تاریخی همچون شهر نایین، با توجه به تحول تدریجی مفاهیم و روش‌های تحلیلی در دانش طراحی، در هر زمان می‌توان چارچوب‌های تحلیلی جدیدی متناسب با هر فضا، طراحی و تولید کرد. لازمه چنین پژوهشی پرداختن به جنبه‌های متنوعی نظیر اقلیم، فرهنگ، پیشینه تاریخی و اقتصادی و... و همچنین استفاده از تکنیک‌های مناسب و بروز جهت ادراک ابعاد پنهان در ماهیت محلات تاریخی است. لذا مبتنی بر ماهیت محلات تاریخی نایین از روش‌های تحلیلی مختلف برای درک این ابعاد پنهان استفاده شده و رویکردی نو در شناخت ماهیت محلات تاریخی ارائه گردیده است.

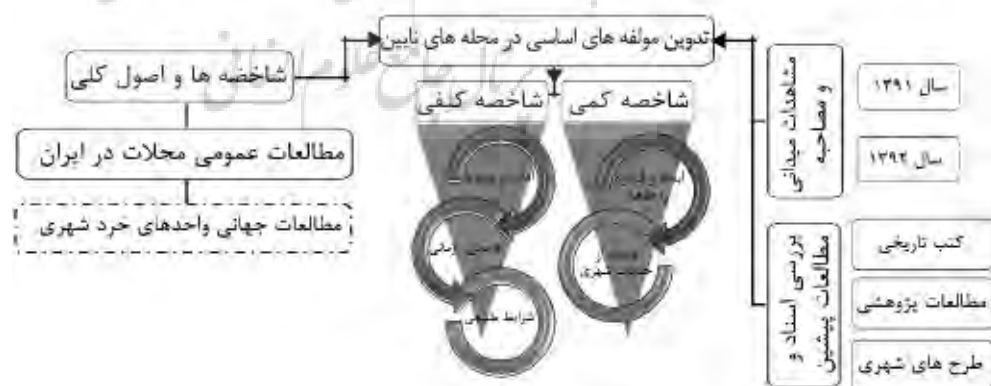
۱. روش پژوهش

بررسی و مطالعه مطالب موجود در زمینه محله در ایران و نظریه‌های معاصر در زمینه واحدهای خرد شهری در غرب، شاخصه‌هایی را در زمینه بررسی این مفهوم روشن می‌سازد، اما از آنجا که مسائل و فضاهای شهری خاص و بی‌همتا هستند، نمی‌توان فرمول ویژه‌ای برای همه آن‌ها تجویز کرد (لنگ ۱۳۸۶، ۲۶) در نتیجه از این چهارچوب‌ها که از نظر کلی صحیح هستند باید به صورت انعطاف‌پذیر و با درک کافی از شرایط مکانی، سود جست. (کرمونا و دیگران ۱۳۸۸، ۲۱) از این رو در این پژوهش با توجه به مطالعات موجود در زمینه محله و واحدهای خرد شهری و با اتکا بر مشاهدات میدانی، تحلیل اسناد و اطلاعات موجود و مصاحبه‌های عمیق مدل ویژه تحلیل محلات تاریخی نایین تدوین شده است. روش گردآوری و تحلیل اولیه اطلاعات در گام اول به صورت زیر بوده است:

- مطالعات اسنادی: این بخش بر مبنای جمع‌آوری و مطالعه کتب و اسناد مرتبط با نایین شامل کتب تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و همچنین مطالعات تخصصی شهرسازی نظیر، طرح مستندسازی بافت تاریخی شهر نایین بوده است.

- مشاهدات میدانی: شاخص‌ترین بروز معاصر مفهوم محله در نایین در ایام محرم می‌باشد. برپایی هر ساله مراسم محرم با میزبانی اهالی بافت تاریخی، میدانچه‌ها و حسینیه‌ها و با حضور ساکنین بافت جدید و حتی افرادی که به شهرهای دیگر نقل مکان کرده‌اند، حیات مجددی را درون بافت و محله‌ها به جریان می‌اندازد، با مغتنم شناختن این فرصت، طی دو سال متوالی ۱۳۹۱-۱۳۹۲ در این شهر اقامت گزیده شد و با حضور و مشارکت در اجرای مراسم، درکی عمیق و محتوایی از فضا و جریان‌های موجود در آن‌ها ایجاد شد.

- مصاحبه عمیق: ضرورت انجام مصاحبه در این پژوهش، تطبیق هرچه بیشتر مطالب و آگاهی از ابعاد پنهان فضاها و محله‌هاست. در این فرایند، ابتدا با تنظیم ساختار مصاحبه‌ای متناسب با اهداف و نیازها، اقدام به انتخاب مصاحبه‌شوندگان شد، از این رو با مراجعه به هریک از میدانچه‌های هفتگانه محلی، متولیان، کلیدداران حسینیه‌ها و ریش‌سفیدان آن محله شناسایی شدند. این افراد اغلب سنی بیش از ۶۰ سال داشتند. علت انتخاب این افراد حافظه تاریخی مناسب، حضور دائم در محله‌های تاریخی و نقش تأثیرگذار آن‌ها در تصمیم‌گیری‌های آن محله بود. علاوه بر سوالات مورد نظر، مصاحبه‌شوندگان به نکات مهمی اشاره داشتند که خارج از سوالات اولیه بود. همچنین برای پاسخ به برخی از سوالات و آشنایی هرچه بیشتر با موضوع، افراد مناسبی از سوی آن‌ها معرفی شدند، در مجموع از ۲۳ نفر^۵ مصاحبه عمیق به عمل آمد.

نمودار ۱: مدل ویژه بررسی ساختار تاریخی شهر نایین

اکثر اطلاعات کسب شده تا این مرحله جنبه توصیفی دارند، به منظور تکمیل تر شدن اطلاعات و همچنین درک دقیق تر، از نرم افزار تحلیلی Arc GIS و EXEL بهره گیری شد. اطلاعات اولیه مورد نیاز این مرحله (نقشه های Auto Cad وضع موجود) مربوط به طرح های شهری نایین است.^۶ براساس بررسی تمامی اطلاعات حاصل از مراحل فوق و تجزیه و تحلیل آنها، در یک جمع بندی می توان مؤلفه های تحلیل، ابعاد تحلیل و روش تحقیق و جمع آوری اطلاعات را به شرح زیر ارائه کرد (جدول ۱).

جدول ۱: مولفه ها، ابعاد و روش پژوهش

روش تحقیق و جمع آوری اطلاعات	ابعاد تحلیل	مولفه تحلیل
تحلیل تفسیری تاریخی متکی بر منابع پایه و مصاحبه با بزرگان محلی	تحوالات تاریخی و مذهبی رشد توسعه و تغییرات محله ها و شهر	۱ تاریخی-زمانی
توصیفی تحلیل، متکی بر مشاهدات، مصاحبه های میدانی و بررسی اسناد	ارزش ها و مراسم مذهبی رسوم باستانی باورهای اجتماعی اقلیم منابع آبی فرم بافت	۲ ارزش های اجتماعی ۳ شرایط طبیعی
باز ترسیم نقشه شهر و محله ها و تحلیل آن در محیط Arc Gis	محله ها واحدهای مسکونی معايير و میدانچه ها میدانچه از لبه محله بازار از واحدهای مسکونی مسجد از لبه محله	۱ ابعاد و اندازه محله ها و خانه های مسکونی ۲ فاصله از واحدهای خدماتی

۲. مبانی نظری

۲.۱. ماهیت، تحولات و ساختار محلات

بررسی پیشینه پژوهش های انجام شده در ارتباط با مفهوم و ساختار محله در ایران، نتایج قابل توجهی را پیش رو قرار می دهد. از جمله، عمده نتایج حاصل مبتنی بر تحلیل های کیفی بوده و در یک جمع بندی می توان گفت که ویژگی های کیفی محله را ارائه می دهند. این نتایج گاه به صورت کلی درباره ساختار عمومی محلات در ایران بوده و گاه بر نمونه های موردی استوار هستند. بر مبنای این نتایج، محله مفهومی است که دارای ابعاد گوناگون اجتماعی، فرهنگی، کالبدی، اقتصادی، جغرافیایی، تاریخی و... است. این امر سبب شده است تا متخصصان رشته های مرتبط با ابعاد فوق، هر یک به ضم خود تعاریفی را از محله ارائه دهند. اما آنچه در حوزه شهرسازی مورد استناد قرار می گیرد، شامل چنین تعاریفی است:

• محله بخشی از تقسیم بندی کالبدی- فرهنگی شهر است، با حوزه یا فضای جغرافیایی مشخص، علاقه ها، احساسات، تعلق جمعی، روابط همسایگی و الگوی مشترک زندگی که روی هم رفته هویت مشترک مردمان ساکن

را در محله می‌سازد (پورجعفر ۱۳۸۳، ۱۶۸).

• محله از تجمع، پیوستگی کم یا زیاد، معاشرت نزدیک، روابط محکم همسایگی و اتحاد غیررسمی، میان گروهی از مردم در یک فضای جغرافیایی خاص به وجود می‌آید (شکویی ۱۳۷۲، ۴۸).

• محله، اجتماعی دارای وحدت از نظر کالبدی و فضایی بوده است. هر محله گروهی متجانس از مردم، خانه‌های آن‌ها و مراکز تأمین خدمات اولیه زندگی آن‌ها را در خود جای می‌داد، به گونه‌ای که تشابهات فرهنگی مبتنی بر دین، مذهب، قومیت، زبان، شغل و... به حیات روزمره، اندیشه‌ها و فعالیت‌های ساکنان آن نظم می‌بخشید و سبب شکل‌گیری روابط اجتماعی چهره به چهره و سازمان مدیریتی برخاسته از میان اهالی می‌شد (بصیرت ۱۳۸۴، ۲۵). وجه اشتراک این تعاریف و بسیاری از تعاریفی که در این حوزه مطرح شده، تأکید بر جنبه فضایی و مکانی محله و وجود نوعی همبستگی اجتماعی و غیر قراردادی در میان اهالی آن است. همچنین می‌توان افزود که محله‌ها پدیده‌هایی ارگانیک و تدریجی بودند که از کنار هم قرار گرفتنشان شهرها به وجود می‌آمد. این واحدهای فضایی دارای ویژگی‌های کمی و کیفی، مطابق با نیازهای زندگی فردی و جمعی بودند، این نیازها تحت تأثیر شیوه معیشت و فرهنگ در بستر زمان بودند، به نحوی که تحولات تاریخی تغییرات متعددی را در ویژگی‌ها و ساختار محله‌ها ایجاد کرده است. از این رو در ادامه روند تحولات محله براساس منابع گوناگون مورد بررسی قرار گرفته است.

در ادوار پیش از اسلام بخش‌های مختلف شهر متأثر از ساختار حکومتی، دینی و اجتماعی موجود با دیوارهایی از یکدیگر تفکیک می‌شدند (حبیبی ۱۳۷۶، ۵-۲۵؛ هوف^۷ ۱۳۶۵، ۱۷۶؛ پرو^۸ ۱۳۶۵، ۹۹). هیچ‌گونه اطلاع دقیقی از کم‌وکیف واحدهایی مشابه با محله که محل سکونت مردم عادی است، وجود ندارد. برابری و برادری، به همراه امنیت نسبی موجود پس از ورود اسلام، سبب فروریزی دیوارها و حصارها شد (منصوری ۱۳۸۶، ۵۶) و ربض که محل زندگی مردم عادی بود، اهمیت یافته و شروع به گسترش نمود (اشرف ۱۳۵۴، ۲۱؛ منصور ۱۳۸۶، ۵۶). محله‌های شکل‌یافته در این دوره حاوی برتری نسبت به یکدیگر نیستند، بلکه برحسب قومیت، شغل و مذهب و به صورت مستقل ظاهر می‌شوند، استقلالی که تنها مبین تمایز است و نه برتری (مشهدی‌زاده دهاقانی ۱۳۸۵، ۱۱؛ حبیبی ۱۳۷۶، ۷۱). استقرار حکومت‌های جدید در قرن پنجم و ششم هجری قمری و قدری فاصله با روحیه برابرنگر صدر اسلام، احیای ساختارهای کهن (اختلاف طبقاتی) را تا حدودی در پی دارد. به گونه‌ای که برخی از محله‌ها نسبت به برخی دیگر برتری یافتند (حبیبی ۱۳۷۶، ۷۲-۸۷). در دوره صفوی در هر شهر و محله میدانگاهی کوچک احداث می‌شود و کاربری‌های مورد نیاز و تأسیسات محلی در داخل محله‌ها مستقر می‌شوند (حبیبی ۱۳۷۶، ۱۰۸-۸۷؛ شیعه ۱۳۷۸، ۲۰۶). هر چند در این دوره شیعه رسمیت می‌یابد، اختلاف حیدری و نعمتی که مربوط به دوره‌های قبل بود و ریشه در اختلاف شیعه و سنی داشت، با بهانه‌هایی دیگر ادامه می‌یابد و با تقسیم محله‌ها به حیدری و نعمتی، دامن‌گیر اتحاد محله‌ها و شهر می‌شود (سجادی‌نابینی ۱۳۷۹، ۱۹؛ گلی‌زواره ۱۳۷۳، ۶۰).

علاوه بر مطالعاتی که بیانگر تحولات تاریخی مفهوم و ویژگی‌های محله هستند، برخی دیگر از مطالعات به بررسی کیفی، بیان ویژگی‌های کلی و توصیف عناصر تشکیل‌دهنده محله، نظیر خانه، فضاهای عمومی و عناصر تأسیساتی و... در دوره‌هایی خاص از تاریخ (نظیر مکتب اصفهان) که مفهوم محله به اوج بلوغ کالبدی خود رسیده بود، پرداخته‌اند. در این مقاله به خلاصه‌سازی و دسته‌بندی این مطالعات در قالب ویژگی‌های کیفی محله پرداخته شده است (جدول ۲). در این رویکرد باید به دو نکته توجه کرد: الف. مقدار، نوع و کیفیت فضاهای اختصاص یافته به عناصر خدماتی و تأسیساتی، علاوه بر توان اقتصادی اهالی و وسعت و اندازه هر محله، مشروط به ویژگی‌های عام پدیدآورنده و شکل‌دهنده شهر است. برای مثال، مسائل اقلیمی وجود آب‌انبار را در مراکز محله‌ای نواحی گرم و خشک الزامی می‌ساخت؛ ب. هر یک از کیفیت‌ها به شرط صدق در یک فضا، بسته به نوع فضا و موقعیت سلسله‌مراتبی آن، اولویت‌بندی شده و به شکلی خاص به کالبد تبدیل می‌شود. برای مثال توجه به حریم به‌عنوان یکی از ویژگی‌های اصلی در خانه با ایجاد هشتی و تقسیم خانه به اندرونی و بیرونی ایجاد می‌شد، ولی این موضوع در معابر با ایجاد سلسله‌مراتبی از معابر اصلی تا فرعی برقرار می‌شد. در برخی از فضاهای عمومی نظیر بازار نیز مسئله حریم خصوصی آن‌گونه که در خانه حکم‌فرماست، چندان اهمیت پیدا نمی‌کرد.

جدول ۲: ویژگی محله‌ها در شهرهای مرکزی ایران

ردیف	کیفیت	نمود عینی
۱	تفکیک حریم های فضایی	<ul style="list-style-type: none"> ✓ تفکیک محله‌ها با توجه به اشتراکات اجتماعی، قومی، اقتصادی و فرهنگی و ... ✓ تعریف مشخص و قابل فهم آستانه‌های فضایی محله با توجه به سلسله مراتب فضاها <ul style="list-style-type: none"> ○ محله فضایی نیمه عمومی است و حدود آن برای ساکنین کاملاً مشخص است نشانه‌های طبیعی و مصنوعی نظیر پستی و بلندی، جوی آب یا گنبد و منار مساجد با خواناتر کردن فضا، به تشخیص این قلمروها یاری می‌رسانند. ○ تفکیک معابر به اصلی و فرعی سبب تعیین ظرفیت پذیرندگی و نوع خاص مکث و فعالیت در آن‌ها بوده است. <p>*این حد از کنترل و محدودیت ناشی از نظام ارزشی جوامع سنتی است که در آن، تحرک بعنوان یک ارزش محسوب نمی‌شود.</p>
		<ul style="list-style-type: none"> ✓ تقدس حریم شخص و خانواده در اسلام. <ul style="list-style-type: none"> ○ درونگرایی و بسته بودن محیط خانه بعنوان سلولها و گوشته‌ی شکل دهنده محله از فضاها عمومی و همسایگان. ○ دقت در نحوه، نوع و کیفیت بازوها جهت محفوظ نگاه داشتن این حوزه از محیط بیرونی. ✓ عدم تفکیک زندگی مادی از معنوی. <ul style="list-style-type: none"> ○ حریم مقدس مسجد در کنار عمومی‌ترین فضاها قرار می‌گرفت، اما مومنان با لباس ناپاک قدم به آن نمی‌گذازند و اطراف مسجد حیاط، گذر، بازار و یا سایاط قرار می‌گرفت و هیچ ساختمانی به مسجد متصل نمی‌شد، تا احتمال ورود هر گونه آلودگی به آن وجود نداشته باشد. ○ استقرار کاربری‌های متناسب با شأن مسجد در نزدیکی آن.
۲	ایمنی و امنیت	<ul style="list-style-type: none"> • بسته بودن و مشخص بودن حریم محله‌ها و معابر آن. • نظارت ساکنین و شناخت ساکنین هر محله توسط اهالی. • عرض کم معابر جهت مقابله با حمله راهزنان و دشمنان. • وجود دروازه‌های متعدد از حصار شهر، بازار و حتی برخی از محله‌ها و معابر که در شب هنگام بسته می‌شدند.
۳	هویت	<ul style="list-style-type: none"> ✓ نقش غالب عناصر شاخص مذهبی، فرهنگی و جغرافیایی در سیمای درونی و بیرون محله‌ها <ul style="list-style-type: none"> ○ گنبد و منار مساجد و حسینیه‌ها به حضور همه جانبه مذهب در هویت و فرهنگ محله‌ها دلالت داشتند. ○ حضور بادگیر، گنبد، آب انبارها، یخچال‌ها و سایر عناصر تأسیساتی شهر، که جغرافیا و اقلیم منطقه تعیین کننده نوع و کیفیت آن‌ها بوده است، در چشم اندازه‌های درونی و بیرونی محله. • تنوع خاصی که هر منطقه جهت تأمین حریم و حفظ حریم خانه‌ها بکار می‌برد نظیر، هشتی، ارسی، شوادان و ... • استفاده از مصالح بومی و شیوه‌های خاص ساخت و ساز در هر منطقه.
۴	خودپسندگی و خودکفایی	<ul style="list-style-type: none"> ✓ اقتصادی: <ul style="list-style-type: none"> ○ تولیدات مختلفی در محله‌ها انجام می‌گرفت و فعالیت بازارچه مشتریانی را گاهی از خارج محله‌ها جذب می‌نمود. ✓ اجتماعی: <ul style="list-style-type: none"> ○ همیاری و مشارکت در مسائل اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بشکل کنترل مسائل اجتماعی و ساخت عناصر عمومی محله‌ها. ✓ فرهنگی: <ul style="list-style-type: none"> ○ وجود حسینیه و مساجد و هیات‌های مذهبی سبب قوام روابط و تقویت هویت جمعی شده بود.
		<ul style="list-style-type: none"> ✓ همخوانی کالبد با عملکرد و میزان اهمیت آن‌ها <ul style="list-style-type: none"> ○ معابر اصلی عرض‌تر (مخصوصیت کمتر)، مستقیم‌تر و با کاربری‌های متنوع‌تر شکل دهنده به ساختار اصلی محله هستند. ○ عناصر عمومی و اصلی هر محله دارای کالبدی مشخص‌تر به نسبت واحدهای مسکونی هستند. ✓ انتظام کالبدی <ul style="list-style-type: none"> ○ ارتباط کالبدی و بصری مسیرهای اصلی، میداين و عناصر شاخص محلی در داخل مرزهای یک محله و تداوم ارتباط آن با عناصر سایر محله‌ها سبب ایجاد کلیتی خوانا می‌شد.
۵	خوانایی	<ul style="list-style-type: none"> • یکپارچگی و انسجام اجتماعی و فرهنگی هر محله، سبب می‌شد تا هم محله‌ای ها، با راحتی بیشتری بتوانند هویت، اعمال مذهبی، زبان و عادات غذایی و کلاً شیوه زندگی خود را حفظ کنند. • نظام سلسله مراتبی موجود در معابر و فضاها سبب ایجاد آرامش در فضای بالافضل خانه‌ها می‌شد.
		<ul style="list-style-type: none"> • جمعیت و استقرار کاربری‌های مورد نیاز روزانه مردم در میدانچه‌ها و راه‌های اصلی محله دسترسی آسان و آرامش درون محلی را ایجاد می‌کرده است. • توجه به تعدیل شرایط اقلیمی با کمک سایه اندازی جداره‌ها، عرض محدود معابر، سایاطها و ... • تعبیه سکوهایی در امتداد جداره‌ها جهت سکون و استراحت عابران.
۶	آسایش و رفاه	<ul style="list-style-type: none"> • یکپارچگی و انسجام اجتماعی و فرهنگی هر محله، سبب می‌شد تا هم محله‌ای ها، با راحتی بیشتری بتوانند هویت، اعمال مذهبی، زبان و عادات غذایی و کلاً شیوه زندگی خود را حفظ کنند. • نظام سلسله مراتبی موجود در معابر و فضاها سبب ایجاد آرامش در فضای بالافضل خانه‌ها می‌شد. • جمعیت و استقرار کاربری‌های مورد نیاز روزانه مردم در میدانچه‌ها و راه‌های اصلی محله دسترسی آسان و آرامش درون محلی را ایجاد می‌کرده است. • توجه به تعدیل شرایط اقلیمی با کمک سایه اندازی جداره‌ها، عرض محدود معابر، سایاطها و ... • تعبیه سکوهایی در امتداد جداره‌ها جهت سکون و استراحت عابران.

۷	مردم‌واری و تناسبات انسانی فضا	<ul style="list-style-type: none"> • تعبیه فضاهای مورد نیاز روزانه ساکنین و استقرار آنها در فاصله‌های کوتاه و در دسترس آسان برای پیدگان. • متناسب بودن طول، عرض و ارتفاع معابر و میدانچه‌ها با توجه به کارکرد و تناسبات انسانی. • سادگی چدره‌های بیرونی و عدم تفاخر واحدهای مسکونی از بیرون.
۸	بوم‌گرایی و سازگاری با طبیعت	<ul style="list-style-type: none"> • واحدها و فضاهای کالبدی به صورت متصل و پیوسته کنار یکدیگر قرار گرفته اند، در نتیجه هر واحد از سه یا دو جهت به دیگر واحد ها متصل و چسبیده است، و در مجموع بافتی پیوسته و منسجم در برابر شرایط سخت اقلیمی پدید آمده است. • ترکیب‌های خاص حجمی در کلیت بناها و اجزا درونی و بیرونی آنها نظیر چگونگی بازشوها، تعداد طبقات و ... • استفاده از مصالح بومی نظیر خشت و آجر در برابر آفتاب سوزان از نظر میزان جذب و انعکاس از بهترین کارایی برخوردارند.
۹	وحدت در کل	<ul style="list-style-type: none"> • گذرهای اصلی و میداین کوچک و بزرگ محلی، محله‌ها را به یکدیگر پیوند داده و مجموعه‌های پیوسته را ایجاد می‌کند. • مسجد در کنار مکان های عمومی شهر که زندگی مادی در آنها جریان داشت قرار می‌گیرد و این بدان معناست که در اسلام جدایی میان جنبه‌های مادی و معنوی حیات وجود ندارد و وحدت دینی، زمینه ساز وحدت کالبدی می‌گردد. • عناصر و اجزاء محلی در ترکیب کالبدی و عملکردی با یکدیگر کلیت منسجم و کارا ایجاد می‌کنند.
۱۰	همبستگی اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> • اشتراکات خاص اجتماعی، قومی، مذهبی، صنفی و ... اهالی ساکن در یک محله. • انسجام و فشرده‌گی بافت و اختلاط اجتماعی غنی و فقیر در یک محله • معابر نیمه عمومی محله، سکوها‌ی تعبیه شده در چدره‌ها و میدانچه‌ها، فضای مناسب برای گردهم‌آیی هم محله‌ای‌هاست • حضور در عرصه‌های عمومی جهت استفاده از کاربری‌های عمومی محله سبب برقراری تعاملات اجتماعی است. • مساجد، حسینیه ها و تکایا فضاهای تجمعی محسوب می‌شوند که علاوه بر برگزاری مناسبات مذهبی، بسیاری از امور محلی و اختلافات میان افراد نیز در آنها حل و فصل می‌گشت. • حمایت هم محله‌ای ها از همدیگر، تعاون، نظارت و مشارکت بین آنها در امور محله‌ای نظیر رفع اختلافات و احداث بناها و فضاهای عمومی هر محله • سادگی چدره‌های مسکونی بیرون برای جلوگیری از فخر و القاء تفاوت اقتصادی اهالی • علازغم همبستگی درون محله‌ای، اوج گیری اختلافات بین محلی که از دوره‌ای با نام محله‌های حیدری و نعمتی شناخته می‌شوند بزرگترین عامل عقب ماندگی در تمالی هر چه بهتر زندگی شهری و محله‌ای و مخرب «امت واحده اسلامی» بوده است.
۱۱	غنا‌ی حسی	<ul style="list-style-type: none"> • عناصر و اجزاء محلی نظیر گنبدها و ورودی‌ها و ... در ترکیب با هم مجموعه‌هایی غنی و مطلوب ایجاد می‌کردند. • عدم وجود خودرو و درک فضا در مقیاس عابر پیاده. • فرم غیر هندسی پلاک‌های مسکونی و گذرهای پیچ در پیچ درون بافت ارگانیک، سبب بالا بردن کیفیت محیطی همچون گوناگونی، دید بی‌دربی یا تسلسل فضایی و ... شده است. • مسیر تنگ، ارگانیک که گاهی سرپوشیده می‌شود در ارتباط با میداین وسیع‌تر سبب یکمرتبیگی و ایجاد فضاهای متباین می‌شود.
۱۲	کارایی	<ul style="list-style-type: none"> • شکل‌گیری تدریجی و متناسب با نیازها، محدودیت‌های فضایی و طبیعی موجود. • ارگانیک بودن بافت جهت اقلیم و امنیت و ... • نوع و کیفیت عناصر موجود در هر محله تحت تأثیر نیازهای کارکردی، اجتماعی و ... و توان اقتصادی هر منطقه و محله بوده است.
۱۳	پرهیز از بیهودگی و اسراف	<ul style="list-style-type: none"> • ابعاد فضاهای محلی متناسب با جایگاه اجتماعی، کارکرد و منزلت بانی یا استفاده کنندگان از آن‌ها بوده است. چنین است که مساجدی که در کنار گذرهای فرعی برای اقامه نماز توسط افراد نیکوکار احداث شده اند، اغلب دارای ابعادی کوچک هستند، در حالی که مساجدی که کارکردی شهری دارند یا توسط حکام و افراد ثروتمند احداث و تکمیل شده اند، ابعادشان بزرگ و متناسب با کارکردشان یا منزلت اقتصادی بانی آن‌ها بوده است. • تناسب موجود بین ابعاد زمین و مقدار زیربنا نیز کمابیش همین گونه بوده است.

۲.۲. واحدهای شهری متناظر با مفهوم محله ایرانی

به‌دلیل اهمیت واحدهای خرد شهری، نظریه‌ها و جنبش‌های گوناگون معاصر در غرب، همواره سعی در ارائه مدل‌هایی بهینه داشته‌اند. رویکرد غالب مهم‌ترین این الگوها، در کشورهای امریکایی و اروپایی، توجه و بهره‌گیری از اصول موجود در جوامع سنتی خودشان بوده است. علت این امر را می‌توان در توجه بیشتر گذشتگان به مفهوم پایداری و همچنین گرایش عمومی جوامع معاصر به فرهنگ خودی و شکل بومی زیست دانست. با توجه به ضعف مبانی نظری درباره محله ایرانی، بررسی این الگوها و ارزیابی ویژگی‌های مورد نظر آن‌ها، در راستای مقایسه آن با

ویژگی‌های محله‌های سنتی ایران، علاوه بر اینکه سنجۀ مناسبی را در این زمینه در اختیار قرار می‌دهد، می‌تواند نشان‌دهندۀ اهمیت پژوهش بر روی محله‌های سنتی باشد.

الحد همسایگی «کلارنس پری» یکی از الگوهای اصلی در اوایل قرن بیستم است (Lang 1994, 2005) (Por-) (8-72, 1977, teos) ریشه این الگو را می‌توان در نظریه باغشهر هاوارد یافت. نظریه هاوارد در واقع تفسیری جدید و جمع‌بندی دیدگاه‌های برنامه‌ریزان، طراحان، جامعه‌شناسان آرمانگرا و نهضت‌های مردم‌گرای پیشین در کشورهای اروپایی و امریکا بوده است. (عینی فر، ۱۳۸۶) واحد همسایگی شباهت‌هایی به زیر تقسیمات ارائه شده در این الگو دارد (Grant 2006, 32-3) محیط اجتماعی- کالبدی واحد همسایگی احساس زندگی در جامعه محلی منسجم را از طریق توسعه شبکه اجتماعی دوستان و اقوام و درک قلمرو محلی مشترک فراهم می‌ساخت (Lang 1987, 171). عناصر اصلی تشکیل دهنده این الگو شامل مدرسه ابتدایی، پارک کوچک یا زمین‌بازی، فروشگاه‌های کوچک و ترکیبی از ساختمان‌ها، خیابان‌ها و خدمات عمومی است (Perry 1939). اندازه کنترل شده (حدوداً به شعاع ۴۰۰ متر)، حریم‌های روشن، تفکیک کامل سواره از پیاده و تفکیک کارکردها با دسترسی ایمن برای پیاده از جمله ویژگی‌های دیگر این الگوست (Grant 2006, 3-32).

طرح رادبرن براساس الگوی واحد همسایگی کلارنس پری ساخته شد و نتایج زیر در نقد آن بیان شده است: پیشنهاد جدایی دسترسی‌ها علی‌رغم ایجاد محیط امن برای کودکان و آرامش درون محلی سبب ایجاد ابهام شده است، تفکیک عملکردها نیز سبب تقلیل کیفیت زندگی شهری و فضاهای آن شده است، به‌گونه‌ای که خیابان‌ها تبدیل به فضاهای عبوری شده‌اند (Calthorp 1986) همچنین گروهی، تفکیک گروه‌های قومی و اقتصادی را مورد تردید قرار داده (Gans 1962) و در مقابل، اختلاط را باعث تعادل دانسته‌اند (Jacobs 1961).

علاوه بر الگوی کلارنس پری، در سال‌های اخیر مدل‌هایی با عناوین مختلف مطرح شده‌اند. از جمله مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به محله‌های سنتی جدید، مجموعه‌های پیاده و دهکده شهری اشاره کرد که تأثیر بسیاری را بر سراسر جهان داشته‌اند. به نظر بسیاری از منتقدان، این راه‌حل‌ها همان الگوی واحد همسایگی دهه بیست قرن بیستم میلادی را با رفع معایب موجود و وفق آن با شرایط جدید، با عناوین جدید در طراحی مناطق مسکونی به کار برده است (Lang 1994; Kelbaugh 1989; Calthrope 1991; Fisher 1993).

۲.۲.۱. واحد همسایگی سنتی جدید (TND)

این الگو در جنبش نوشهرگرایی مطرح شد. در این جنبش واحدهای همسایگی تقسیماتی از شهرند که ترکیبی متعادل از فعالیت‌ها را با اهمیت و اولویت فضاها و بناهای عمومی در خود جای می‌دهند. همچنین هر واحد مرکز و لبه‌ای مشخص دارد، به‌گونه‌ای که اندازه بهینه آن یک‌چهارم مایل (۴۰۰ متر) از مرکز است. گونه‌های متنوع مسکونی به‌منظور نیل به تنوعی از طبقات اجتماعی، در فاصله‌ای سه دقیقه‌ای از پارک‌ها و پنج دقیقه‌ای از خدمات عمومی و فضاهای همگانی مکان‌یابی شده‌اند. در این الگو توجه به زیبایی، سنت‌های گذشته و محیط طبیعی جایگاهی ویژه دارد (Grant 2006; Katz 1994; Solomon 1992; Duany and Plater- zyberk 1994).

۲.۲.۲. واحد همسایگی پیاده‌محور (TOD)

در ادامه، الگوی TND الگوی TOD در جنبش نوشهرگرایی، با هدف ایجاد پیوندهای قوی‌تر محیطی و منطقه‌ای ارائه شد. در این الگو با تجمع ساده‌ای از واحدهای متراکم و کم‌ارتفاع مسکونی مابین خیابان‌های اصلی چندمنظوره و در فاصله یک‌چهارم مایلی از ایستگاه حمل‌ونقل ریلی روبه‌رو هستیم (Newman & Kelbaugh 1989, ix). (Kenworthy 1992; Neal 2003) کارکردهای ترکیبی، الگوی ترکیبی مسکن، رعایت سلسله‌مراتب دسترسی و پیاده‌محوری (Grant 2006, 3-32) از دیگر ویژگی‌های این الگوست که سبب صرفه‌جویی در مصرف انرژی، تقلیل ترافیک سواره، تقلیل زمان مسافرت‌های شهری، دسترسی راحت‌تر به خدمات شهری (Kelbaugh 1989; Cer- vero 2004; Curtis and Bertolini 2009) ایجاد پیوند میان گروه‌های سنی و اجتماعی مختلف، حس زندگی در اجتماع محلی و حس مکان شده است (Kelbaugh 1989; Calthrope 1991, 1993).

۲.۲.۳. دهکده شهری (Urban Village)

دهکده شهری ارتباط نزدیکی با نوشهرگرایی دارد. این اندیشه از طریق پایداری اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی تبیین شده است. نواحی موسوم به دهکده شهری باید واجد سوبه‌های جذاب برای زندگی، کار، تفریح و سرمایه‌گذاری باشند (Caves 2005) مبانی این الگو عبارت است از: سبک بومی کلاسیک با توجه به ویژگی‌های روستایی و افزایش نسبی تراکم (Grant 2006, 3-32) تنوعی از کاربری‌ها - الگوی ترکیبی مسکن - تأکید بسیار زیاد بر مرکز مجموعه هم به‌عنوان مرکزی مدنی و هم به‌عنوان عرصه‌ای غیررسمی برای تجمعات عمومی - امکان مشارکت ساکنان محله در برنامه‌ریزی و مدیریت - ایجاد حس مکان در کنار ارائه امکانات ضروری در فاصله پیاده از واحدهای مسکونی (Neal 2003; Aldous 1992; Magnaghi and Kerr 2005).

۳. محلات نایین

شهر نایین از توابع استان اصفهان در بخش مرکزی ایران است، بخش کهن این شهر از هفت محله تشکیل شده است (نقشه ۱). به دلیل اشتراکات فراوان فرهنگی و زیستی در مناطق مرکزی ایران، نوع خاصی از محله و شهر پدید آمده است که علی‌رغم مشابهت با سایر نقاط، دارای ویژگی‌های خاص این منطقه هستند. آشنایی با علت نام‌گذاری هر محله در نایین، در شناخت بهتر آن محله، در ابعاد گوناگون مفید واقع شد، هرچند نقل‌قول‌های بسیاری در این زمینه وجود دارد، با توجه به منابع معتبر و مصاحبه‌های میدانی، سعی در ارائه محتمل‌ترین حالت شده است.

نقشه شماره ۱. نظام تقسیمات شهر به محله‌ها ۷ گانه ۱. کلوان ۲. درب مسجد ۳. نوباد ۴. سرای نو ۵. پنجاهه ۶. چهل دختران ۷. کوی سنگ، ماخذ، سلطانه ۱۳۹۰

۱. محله کلوان (کلوان = کل + وان) «کل» در زبان محلی یعنی کلیددار و «وان» به معنای نگهبان است. یعنی محله‌ای که در آن نگهبان و کلیددار شهر زندگی می‌کرده است (بلاغی ۱۳۶۹، ج. ۱: ۷۱) این نقش از نظر اجتماعی دارای اهمیت بوده است و با توجه به هسته اولیه شکل‌گیری شهر از این محله قابل توجیه است. ۲. محله باب‌المسجد، به دلیل استقرار بنای مسجد جامع شهر در ورودی این محله به این نام خوانده شده است. (این دو محله جزء محله‌های اعیان نشین نایین بودند). ۳. محله نوباد، نوگاد یا نوک‌آباد «نوک» به فتح نون، معانی زیادی دارد اما یکی از این معانی خار است، گویی در این محله خار زیادی وجود داشته است (همان، ۷۲). ۴. محله سرای‌نو (سرای‌نو = سرا + نو) «سرا» به معنی خانه و «نو» به معنی تازه است، به دلیل اینکه این محله بعد از بقیه محله‌ها ساخته شده، به این نام خوانده می‌شود. ۵. محله پنجاهه که اگر پنجاهه بخوانیم، یعنی پنجمین محله‌ای که در نایین ساخته شده است (بلاغی ۱۳۶۹، ج. ۲: ۱۶). ۶. محله چهل دختران، چهل دختر از خانواده سادات در آن مدفون‌اند. ۷. محله سنگ یا گودالو (گودالو = گود + آلو) «گود» به معنی زمین عمیق است و «آلو» کوره خشت‌پزی

است، گویا کوی خشت‌پزی شهر سابقاً در این محله مستقر بوده است. زمین به نسبت فرونشسته‌تر در این محله و وجود کارگاه‌های خشت‌پزی در پشت همین مکان، تأییدکننده این موضوع است. در گذشته سه محلهٔ چهل‌دختران، گودالو و پنجاهه یک محلهٔ بزرگ با نام «گودرزا» بودند که بعدها از یکدیگر تفکیک شدند (پنج محله آخر بیشتر مربوط به قشر کارگر و کشاورز و... بود).

۴. یافته‌های تحقیق

۱.۴. تحلیل کیفی محله‌های نایین

با توجه به مطالعات اولیهٔ انجام‌شده، عوامل تاریخی‌زمانی، شرایط طبیعی و آداب‌ورسوم و ارزش‌های اجتماعی به‌عنوان عوامل مؤثر در نحوهٔ شکل‌گیری و ویژگی‌های خاص محله‌های شهر نایین در بخش کیفی به شرح زیر مورد شناسایی و بررسی قرار گرفتند.

۱.۱.۴. تاریخی‌زمانی

بافت شهری و محله‌ای نایین به‌صورت تدریجی و ارگانیک شکل گرفته است. براساس شواهد کالبدی موجود نظیر نارنج‌قلعه، الوگاه‌ها و همچنین آداب‌ورسوم خاص، نظیر توجه به آتش و آب و انعکاس این موضوع در ضرب‌المثل‌ها و... (سلطانزاده ۱۳۹۰، ۴۵). می‌توان قدمت این شهر را به پیش از اسلام نسبت داد. جایگاهی که نایین در طول تاریخ به‌عنوان یک شهر میانی حفظ کرده، سبب شده است تا دچار تحولات اساسی یا رکود نشود و همواره با روندی تدریجی پذیرای تغییرات باشد. این ویژگی سبب شده است تا بافتی غنی و متراکم به یادگار بماند (مشهدیزاده ۱۳۸۶، ۸۱) فقدان اطلاعات شهری و باستان‌شناختی از نایین، مانع مهمی در راه بررسی و شناخت دقیق روند شکل‌گیری محله‌های این شهر است، از این‌رو در این تحقیق از سایر منابع و متون تاریخی غیرتخصصی، برای بررسی تاریخی و پی‌بردن به حقایق استفاده شده است. در این رابطه، آثار کهنی نظیر سفرنامهٔ ناصرخسرو و سفرنامهٔ آقا احمد کرمانشاهی بهبهانی و... به‌صورت مختصر اشاراتی به نایین داشته‌اند، اما مهم‌ترین منبع شناسایی‌شده، کتاب پنج جلدی تاریخ نایین نوشتهٔ عبدالحججه بلاغی در سال ۱۳۶۹ هجری قمری است. این منبع به‌صورت جامع، منابع تاریخی پیشین را در خود گرد آورده است. سایر منابع و کتب موجود بعد از این تاریخ، نظیر نایین بلده طیبه، فرهنگ نایین و... به نوعی اقتباس شده از این منبع هستند. بررسی این منابع، به همراه مشاهدات میدانی و گفت‌وگو با اهالی برخی از نکات را که می‌تواند در زمینهٔ ساختار شهری نایین مؤثر باشد، آشکار می‌سازد (جدول ۳).

جدول ۳: تحولات تاریخی کالبدی در شهر و محله‌های نایین.

پیش از اسلام	<ul style="list-style-type: none"> • نارتج قلعه بعنوان کهن‌دژ و محله کلوان به عنوان منطقه بیرونی کهن‌دژ و محل استقرار مردم بوده است. • دین مردم ابتدا صابئی و سپس زرتشتی است
اواخر ۲۳ هجرت	<ul style="list-style-type: none"> • ورود اسلام به نایین و اهمیت یافتن منطقه بیرونی (محله کلوان) • لزوم ساخت مسجد، سبب ساخت اولین مسجد (مسجد قدیمان) در میدانچه محله کلوان و بر روی آتشکده‌ای از دوره‌های قبل می‌شود. این موضوع می‌تواند نشان دهنده مرکز سکونت (ریض) آن زمان و قدمت بالای محله کلوان به نسبت سایر محله‌ها باشد. • مردم نایین ابتدا اهل تسنن بطریقه شافعی و عده قلیلی شیعه بودند.
آلبویه	<ul style="list-style-type: none"> • رسمیت تشیع و مراسم و آیین شیعیان، اما تا اواخر این دوره همچنان تعداد شافعیان از شیعیان بیشتر بود
سلجوقیان	<ul style="list-style-type: none"> • تحت فشار قرار گرفتن شیعیان با ایراد احادیث جعلی و رسمیت مجدد شافعیّت
حمله مغول	<ul style="list-style-type: none"> • هرج و مرج عمومی و تخریب فضایی شهرها و محله‌های کشور، گامی رو به عقب است. • شدت ضایعات بر آمده از حمله مغولان بحدی بود که جهت تسکین آلام، بازار صوفی‌گری و گوشه‌نشینی رونق پیدا می‌کند. در آن زمان دراویش این منطقه مرید قطب الدین حیدرتونی از عرفای معروف ایران بودند و حیدری خوانده می‌شدند.
ایلخانان	<ul style="list-style-type: none"> • رسمیت یافتن تشیع و رواج ساخت مزار و آرامگاه در این دوره سبب ساخت اینگونه بناها و فضاهای اطراف آنها در داخل محله‌ها (در کنار میدانچه‌ها و یا خارج از آنها) و در خارج از شهر (سلطان سید علی(ع) و سلطان موصلیه(ع)) شد.
تیموریان	<ul style="list-style-type: none"> • مابین مریدان و پیروان شاه نعمت‌الله ولی و پیر کبیر سید حیدر تونی اختلافاتی ایجاد شد، در واقع اختلاف با جنبه‌ی مذهبی و عقیدتی ما بین پیروان اهل تسنن و تشیع بود.
صفویان	<ul style="list-style-type: none"> • رسمیت تشیع • تداوم اختلاف حیدری و نعمتی با بهانه‌های دیگر از جمله تعصبات قومی که گاه از سوی حاکمان نیز ترویج می‌شد. • تقسیم همه طبقات اجتماعی و محله‌ها به دو دسته متخاصم، بگونه‌ای که از ۷ محله شهر نایین دو محله کلوان و درب مسجد حیدری و پنج محله دیگر نعمتی شدند. • احداث و ساخت میدانچه‌هایی در محل برخورد راه‌های اصلی هر محله در بافت متراکم و فشرده شهر نایین جهت برگزاری سنتهای مذهبی شیعی، نظیر مراسم دهه محرم (در گفتگو با اهالی و بزرگان محله‌ها آشکار شد که در هنگام احداث برخی از آنها خانه‌های اطراف تخریب شده و سپس میدانچه‌ها ساخته شده‌اند).
قاجار	<p>تکمیل شدن فرم شهر کهن و حصار دور آن و گسترش شهر در بیرون از حصار و در امتداد محور بازار نو در محله باغستان.</p> <ul style="list-style-type: none"> • طبق کتیبه‌های تاریخ دار موجود، حسینه‌های سرپوشیده بعنوان عناصری مهم در هر محله، از اواسط دوره قاجار در حاشیه میدانچه‌های محلی شکل گرفتند. که بدلیل فشرده‌گی بافت محله‌ها گاهی با تخریب بناهای اطراف میدانچه امکان پذیر شده است.
پهلوی تا به امروز	<p>ورود مظاهر مدرن همچون خودرو به همراه خیابان کشی‌های این دوره بافت را دچار از هم گسیختگی کرد. توسعه جدید شهر و تمرکز امکانات در خارج از بخش کهن سبب خالی شدن بافت کهن و فرسودگی رفته رفته آن شد.</p>

گسترش شهر با ایجاد سایر محله‌ها به مرکزیت نارتج قلعه و در امتداد محور بازار که منطبق بر مسیر مهم اصفهان - یزد بود.

پس از ظهور اسلام

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۸ - پاییز و زمستان ۹۴

۲.۱.۴. شرایط طبیعی

از مهم‌ترین ویژگی‌های طبیعی نایین می‌توان به موقعیت استقرار آن در حاشیه جنوبی کویر مرکزی ایران با آب‌وهوایی گرم‌وخشک و دشواری تأمین آب آشامیدنی و کشاورزی اشاره کرد، چنان‌که در زمان‌های گذشته اهالی آب آشامیدنی موردنیاز خود را از ۱۵ آب‌انبار که ۲ تا ۷ فرسخ با شهر فاصله داشتند، تأمین می‌کردند و فوق‌العاده از این حیث در زحمت بودند (بلاغی ۱۳۶۹، ۷۰). این عوامل یکی از دلایل اصلی عدم گسترش نایین و محله‌های آن از نظر وسعت و جمعیت بوده است. در چنین وضعیتی عامل اصلی‌ای که سبب شکل‌گیری نایین و تداوم حیات آن شده است، نقش ارتباطی آن بین بخش‌های مرکزی ایران با نواحی شمالی و جنوبی بوده است. جدول (۴) تأثیر وضعیت اقلیمی بر روی محله‌های نایین را بیان می‌کند.

جدول ۴: ویژگی‌های طبیعی و تأثیر آن بر محله‌های نایین

آب و هوای سخت کویری و کمبود آب شیرین و قابل شرب	✓ بافت پیوسته و منسجم
	<ul style="list-style-type: none"> ○ واحدهای مسکونی، درونگرا بوده و تا حد ممکن به دیگر واحدها متصل و چسبیده‌اند. ○ فضاهای عمومی در لابلای ساختمان‌های بهم پیوسته و با محصوریت بالا قرار گرفته‌اند. ○ جهت افزایش سایه اندازی از ساباط‌ها و تیغه‌های عمودی در طول معابر استفاده شده است.
	✓ مصالح غالب گلی، خشتی و آجری
	<ul style="list-style-type: none"> ○ این ترکیب در برابر شرایط سخت اقلیمی از بهترین کارایی برخوردار است.
	✓ عدم رونق کشاورزی
	<ul style="list-style-type: none"> ○ دشتی مسطح و با خاکی نسبتاً شور که سبب شده اکثر قنات‌های منطقه نیز شور باشند. ○ وابستگی شهر از نظر محصولات کشاورزی به سایر مناطق
	✓ رونق صنایع دستی
	<ul style="list-style-type: none"> ○ قالی، عبا و ... نایین که در داخل کارگاه‌های محلی و خانه‌ها تولید می‌شد، دارای مرغوبیت و شهرت بالایی در ایران و حتی خارج از آن بوده است و یکی از عوامل اصرار معاش ساکنین بوده است.

۱.۱.۳. آداب‌ورسوم و ارزش‌های اجتماعی

مشاهدات و مطالعات انجام‌شده روی آداب‌ورسوم و ارزش‌های اجتماعی در نایین، به همراه تحلیل رابطه این عوامل بر روی نظام محله‌ها و شهر نایین، اجزای زیر را دسته‌بندی و بیان می‌کنند (جدول ۵).

ردیف	اجزا مولفه	تاثیر عامل
۱	آثار برجای مانده از دوره باستان	<ul style="list-style-type: none"> • برپایی آتش در الوگاه (عنصری که مربوط به پیش از اسلام و دین زرتشت است) میدانچه‌های هر محله جهت تأمین روشنایی و برگزاری مراسم آیینی در شامگاهان. • تعیین روزهای برگزاری مراسم ختم براساس تعداد فرزندان و... که از سنت‌های صابئین است • روشن کردن آتش در فواصل مشخص در معبر خانه متوفی و خواندن فاتحه و تجمع اهالی آن محله در شب اول متوفی • برگزاری مراسم عید نوروز و چهارشنبه سوری و... به شکلی خاص در معابر و فضاهای عمومی هر محله .
		<ul style="list-style-type: none"> ✓ اسلام بعنوان دین جامع همه ابعاد زندگی فردی و اجتماعی را در بر می‌گیرد. ✓ مذهب یکی از مهمترین عوامل در نحوه شکل‌گیری و تغییرات کالبدی در ناین است. ○ بسته بودن محله‌ها، جهت حفظ حریم مقدس مسکونی و توجه به سلسله مراتب راه‌ها و میدانچه‌ها. ○ تغییرات کالبدی در بافت متراکم محلات جهت ساخت میدانچه و حسینیه هایی که در برگزاری مراسم‌های آیینی از جمله محرم مورد استفاده قرار می‌گیرند. این میدانچه‌ها در عمومی‌ترین فضای هر محله در کنار سایر کاربری‌های عمومی علی‌رغم مشابهت‌های بسیار دارای ویژگی‌های منحصر بفرد بوده و یکی از عناصر اصلی و هویتی هر محله بحساب می‌آیند. ○ تعدد مساجد از جمله مساجد نمازخانه‌ای (دلیل این موضوع مشترک بودن خانه‌ها در قدیم و شکی بوده است که نسبت به مالکیت و پاکی فضا داشتند، از اینرو برخی از خانه‌ها یکی از اتاق‌های خود را به مسجد اختصاص می‌داد و اهالی خانه و همسایگان نماز خود را با خیالی آسوده در آن بجای می‌آوردند)، مساجد محله‌ای، ناحیه‌ای و جامع و همچنین سایر فضاهای مذهبی با توجه به اندازه و جمعیت کم شهر نشان از اهمیت نقش مذهب دارد، تا جایی که بدلیل این ویژگی‌ها ناین را از قدیم به نام‌های مدینه العرفا، مدینه صفا و شهر مساجد می‌خوانند. ○ همجواری حسینیه با مسجد در محله‌ها و برگزاری برخی از مراسم صرفاً در حسینیه‌ها جهت حفظ حرمت مساجد. ○ عدم امکان حضور هر نوع کاربری و فعالیت در میدانچه‌های محله‌ها جهت حفظ حریم مسجد و حسینیه. ○ فرهنگ دینی وقف سبب مشارکت غنی و فقیر در ساخت و نگهداری فضاهای عمومی محله و شهر می‌شد. ○ نازین قلعه، منار مسجد جامع و پوشش منحصر بفرد و مشابه حسینیه ها، گنبد مسجد بابا عبدالله و گنبد مقابر مجاور مسجد جامع بواسطه ابعاد، خصوصیات حجمی و شکلیشان در نظام افقی شهر ناین که طی گزارشات ۸۲ درصد آن را اینیه یک طبقه تشکیل داده است، بخوبی خودنمایی می‌کنند تا علاوه بر خوانایی ساختار شهر و موقعیت هر محله، بیانگر هویت و ارزش‌های دینی و اجتماعی اهالی این خطه باشد.
۲	مذهب و آیین‌های مذهبی	<ul style="list-style-type: none"> ✓ نحوه خاص برگزاری و چرخش دسته‌های عزاداری در محله‌ها و میدانچه‌های محلی، طبق سنت‌ها و قواعد خاص آیین محرم در دو حالت درون محله‌ای و برون محله‌ای اجرا می‌شوند. تشکیل اجتماعات مردمی در هر محله به مناسبت‌های گوناگون و اجرای مشترک برخی از آیین‌ها بین محلات با نظم ویژه و مشخص بخوبی نشان دهنده هویت و استقلال هر محله و همچنین جایگاه خاص هر محله در میان محلات دیگر است.
		<ul style="list-style-type: none"> • تفکیک محله‌ها در قالب دو گروه متخاصم حیدری و نعمتی برپایه باورهای نادرست و مخالف با مذهب، سبب نوعی ناحیه‌بندی دوگانه شهر شده بود. • کوچکترین تغییر در نحوه برگزاری مراسم آیینی مشترک بین محله‌ای یا هر موضوع دیگر بهانه‌ای بود برای زد و خورد‌های خونین و حتی کشته شدن افراد. • ادامه درگیری محله‌های حیدری و نعمتی در دوران مشروطه بین مشروطه خواهان (نعمتی‌ها) و طرفداران استبداد(حیدری‌ها) که در یک مورد هجوم توسط نعمتی‌ها و غارت منزل حیدری‌ها کودکی از بین رختخواب غارت شده به زمین افتاده و می‌میرد. ✓ تأثیر بر روی کالبد: ○ هر محله دسترسی‌ها و دروازه‌های جداگانه‌ای جهت ارتباط با داخل و خارج شهر به هنگام درگیری‌ها داشت ○ هر محله تمامی امکانات مورد نیاز خود را داراست تا در تقابل بین محلی کمبودی نداشته باشد. ○ احداث دو منطقه متفاوت در حاشیه شهر جهت دفن مردگان، چنانچه مقابر محله نعمتی‌ها در صحن امامزاده سلطان سید علی(ع) و مقابر حیدری‌ها در صحن مطهر سلطان موصلیه(ع) قرار دارد.
۳	حیدری و نعمتی	<ul style="list-style-type: none"> *این واقعیت‌ها در حالی روی می‌داد که اصول مذهبی بر وحدت امت اسلامی و همبستگی اجتماعی تأکید می‌کنند و این قشر بندی برخلاف اصول دینی و اجتماعی بود. براساس این تحجر یکی از علل عدم شکوفایی هر چه بهتر ناین و تمدن شهری آن بوده است.

۴.۲. تحلیل کمی محله‌های نایین

تحلیل کمی، شامل استخراج داده‌های کمی از نقشه‌های بافت کهن و ارزیابی و ارزش‌گذاری آن‌هاست. برای این منظور از نرم‌افزارهای Auto CAD -Arc GIS-Excel استفاده شده است. خروجی‌های حاصل از این بخش گاهی مؤید اطلاعات حاصل در بخش کیفی است و گاهی بیانگر ویژگی‌هایی است که کمتر تاکنون مورد توجه دقیق قرار گرفته‌اند. از این رو برای تحلیل برخی از نتایج، به معیارهای مطرح در ادبیات معاصر جهان ارجاع شده است. هدف از این ارجاع، صرفاً مقایسه اصول موجود در محله‌های سنتی شهر نایین با نظریات اخیر شهرسازی در زمینه واحدهای خرد شهری جهت درک میزان مشابهت‌ها و تفاوت‌های موجود بین آن‌هاست.

۴.۱.۲. تحلیل ابعاد و اندازه

۴.۱.۲.۱. ابعاد و اندازه واحدهای مسکونی

دو محله درب مسجد و کلوان (دو محله حیدری) بیشتر به اعیان و اشراف و سایر محله‌ها (محله‌های نعمتی) بیشتر به اقشار کم‌درآمدتر، یعنی کارگران و کشاورزان تعلق داشت، بر همین اساس می‌توان بزرگ‌تر بودن و تعدد خانه‌های بزرگ را در این دو محله توجیه کرد. با وجود این در هر محله کم‌و‌بیش خانه‌های بزرگ در مجاورت خانه‌های کوچک‌تر قرار گرفته‌اند (نمودار ۲). این امر سبب اختلاط طبقات مختلف اقتصادی و اجتماعی در کنار هم و ایجاد تعادل و همیاری بین ساکنان محله در امور محله می‌شود.

همان‌طور که در نمودار (۲) مشاهده می‌شود، بیشترین فراوانی مساحت خانه‌ها بین ۱۰۰ تا ۳۰۰ مترمربع و میانگین آن‌ها نیز ۲۹۳ مترمربع است. این ابعاد با توجه به حیاط‌دار بودن خانه‌ها نشان از ابعاد تقریباً کوچک خانه‌ها و فشردگی نسبی بافت هر محله دارد. با توجه به جمعیت نایین در سال ۱۳۳۵ که ۴۶۸۱ نفر گزارش شده (مرکز آمار ایران ۱۳۳۵) و تقسیم آن بر تعداد خانه‌ها یعنی ۸۵۱ واحد، سرانه متوسط هر خانه ۵٫۵ نفر و سرانه شهری هر نفر با توجه به مساحت کل محله‌ها یعنی ۳۲۰۵۰۶ مترمربع، ۶۸٫۵ متر بوده است.

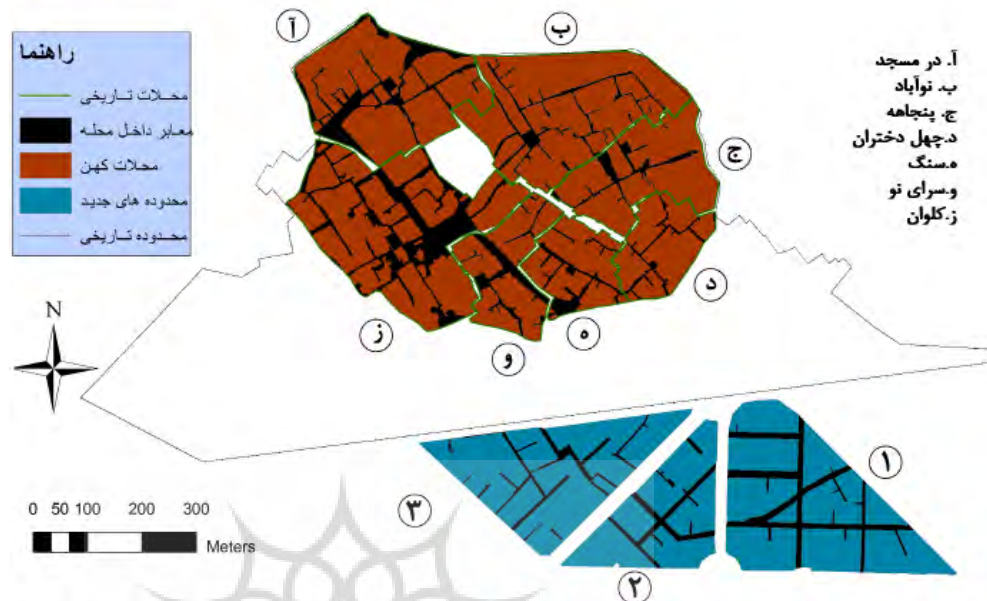
نقشه ۲: ریزدانی و پخشایش واحدهای شهری

نمودار ۲: تحلیل مساحت واحدهای شهری

۴.۲.۱.۲. ابعاد و اندازه محله‌ها و معابر

بیشترین مساحت محله در نایین، ۸٫۲ هکتار و کمترین آن ۲٫۲ هکتار است (جدول ۶). این مقادیر بسیار کمتر از ۵۰ هکتاری است که امروزه به‌عنوان مساحت یک واحد همسایگی در نظریه‌های غربی پیشنهاد می‌شود. یکی از دلایل این موضوع عوامل محدودکننده توسعه شهر است. سهم معابر نسبت به محله در بافت سنتی که کمتر دچار تغییر شده، بین ۹ تا ۱۰ درصد است، در مقابل بافت‌های دوره پهلوی سهمی بین ۹ تا ۱۶ درصد را به خود اختصاص داده‌اند، این مقدار در بافت‌های امروزی عددی بین ۱۸ تا ۲۵ درصد را به خود اختصاص می‌دهد که نشان از تأثیر حضور خودرو در محله‌ها و مخدوش شدن نظام سلسله‌مراتبی نسبت به گذشته است (جدول ۶ و نقشه ۳).

نقشه ۳: سهم فضاهای خصوصی به عمومی در بافت تاریخی و بافت جدید

جدول ۶: ابعاد و اندازه محله‌ها و فضاهای شهری مرتبط با آنها

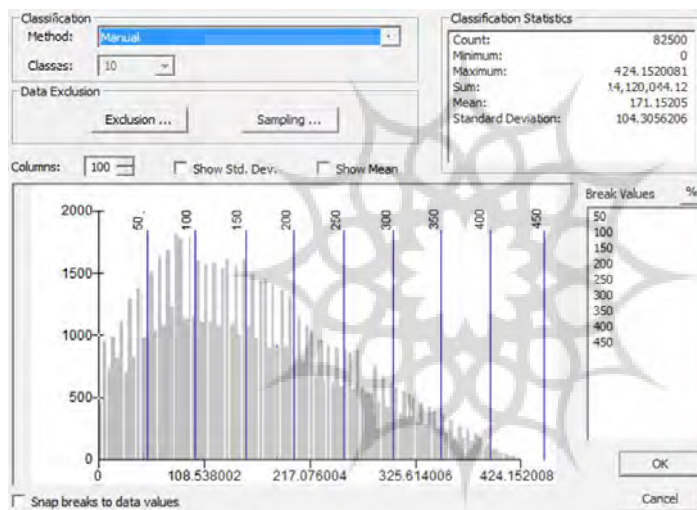
ردیف	نام محله	مساحت محله / متر مربع	مساحت معابر / متر مربع	تعداد واحدهای مسکونی	مساحت میدانه‌ها / متر مربع	سهم معبر نسبت به محله بر حسب درصد	توضیحات
۱	سنگ	۲۲۸۹۷	۳۸۱۹	۱۰۲	۳۹۷	۱۶.۶	بافت کهن خیابان‌کشی شده
۲	سرای نو	۲۷۴۸۳	۵۴۸۳	۱۲۰	۳۰۸	۲۰	
۳	کلوان	۸۲۰۰۸	۲۰۵۶۰	۲۵۷	۶۳۳	۲۵	
۴	درب مسجد	۶۰۲۶۷	۱۲۵۴۴	۸۱	۳۲۸	۲۰	
۵	پنجاهه	۳۷۷۰۴	۳۸۵۰	۷۷	۴۸۰	۱۰.۲	بافت کهن با ساختار تقویمی حفظ شده
۶	نوآباد	۶۶۷۶۲	۶۲۰۲	۱۵۱	۸۷۳	۹.۲	
۷	چهل دختران	۲۳۳۸۵	۲۱۳۷	۶۳	۱۹۴	۹.۱	
۸	محدوده ۱	۸۱۱۰۲	۱۳۵۰۶			۱۶.۶	بلوک‌های شهری دوره پهلوی (محدوده جدید)
۹	محدوده ۲	۴۰۹۵۱	۵۲۸۷			۱۳	
۱۰	محدوده ۳	۶۲۰۵۹	۶۱۵۸			۹.۲	

۴.۲.۲. تحلیل فواصل

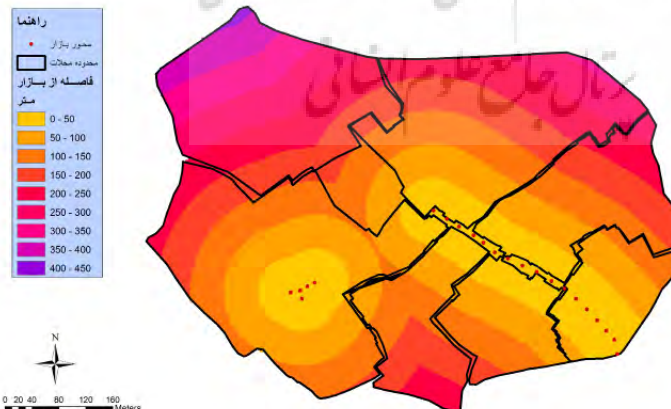
۴.۲.۲.۱. تحلیل فاصله واحدهای تجاری از واحدهای مسکونی

فضاهای تجاری در نایین، به دلایل مختلف از جمله امنیت، جو غالب مذهبی حاکم بر میدانچه‌های محلی و ابعاد کوچک محله‌ها و شهر، بطور کلی در امتداد بازار که عمومی‌ترین محور و فضای شهری محسوب می‌شده، استقرار یافته‌اند. تنها محله کلوان است که به‌عنوان هسته اولیه شهر، یک بازارچه کوچک و قدیمی‌تر داشته است. محوری اصلی بازار ۳۵۰ متر طول، ۳ متر عرض و دارای ۱۷۰ دکان است.

طبق اطلاعات استخراجی، بیشترین فراوانی واحدهای مسکونی در فاصله ۵۰ تا ۱۵۰ متری و میانگین فاصله از محور بازار ۱۷۱ متر است. هرچند شاهد استقرار بناهایی در فاصله ۴۲۴ متری نیز هستیم، این فاصله نیز بنا به نظریات جدید که شعاع دسترسی ۴۰۰ متر را پیاده‌مدار می‌دانند، به‌راحتی قابل پیمایش توسط اهالی محله‌ها بوده است (نمودار ۳ و نقشه ۴).

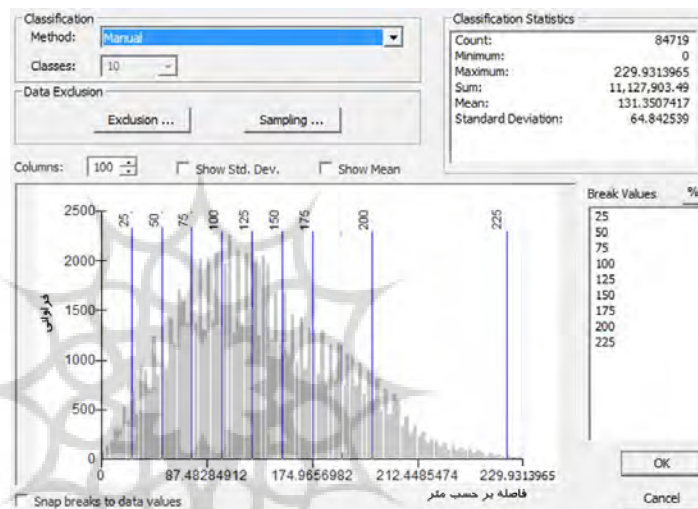
نمودار ۳: فراوانی فاصله پخشایش واحدهای مسکونی از بازار

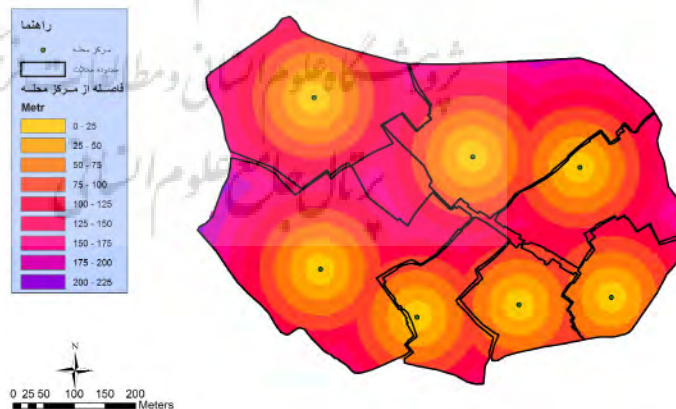
نقشه ۴: فاصله واحدهای مسکونی از محور بازار.

۴.۲.۲.۲. تحلیل فاصله میدانچه‌ها از لبه محله‌ها

میدانچه‌های محلی عمومی‌ترین و اصلی‌ترین فضای هر محله هستند و اکثر کاربری‌های عمومی محله در نزدیکی آن‌ها استقرار یافته است. در بررسی موقعیت میدانچه‌ها نسبت به محله‌ها مشخص می‌شود که نه تنها برخی از آن‌ها در مرکزیت فیزیکی محله قرار نگرفته‌اند، بلکه برخی از آن‌ها نظیر میدانچه محله‌های پنجاهه، نوگاباد و سرای نو بنحوی در گوشه‌ای از محله خود قرار گرفته‌اند. این مسئله نمایانگر این موضوع است که شکل‌گیری موقعیت هر مرکز محله بیش از آنکه تحت تأثیر مرکزیت هندسی باشد، از عوامل دیگری مانند موقعیت‌های خاص، توسعه تدریجی محله و نزدیکی به راه‌های اصلی محله و شهر تأثیر می‌پذیرفته است.

نمودار ۴: تحلیل پراکندگی واحدها از مرکز محله

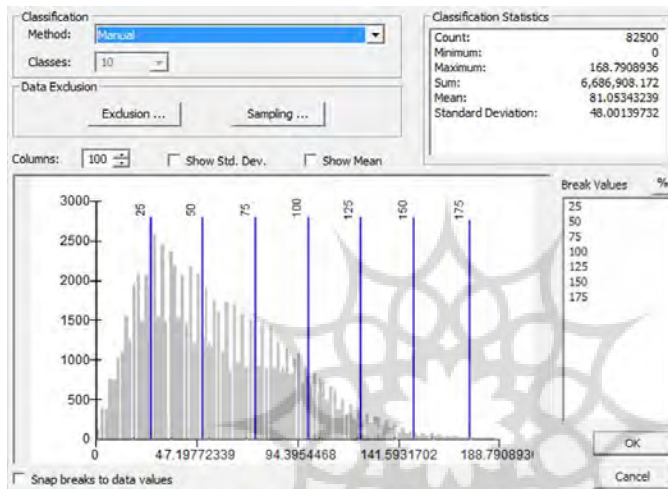

نقشه ۵: موقعیت و فاصله مراکز محله‌ای از لبه هر محله

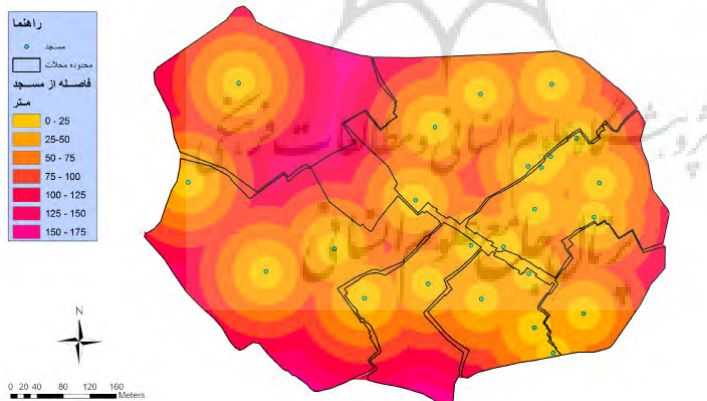
میانگین فاصله از مرکز محلی ۱۳۱ متر و بیشترین مقدار ۲۹۲ متر است. از این رو استقرار میدانچه و حسینیه آن همچون بازار در دسترسی راحت برای ساکنان هر محله بوده است (نمودار ۴ و نقشه ۵).

۴.۲.۲.۳. تحلیل فاصله از مساجد

مساجدی که در نقشه ۶ مشخص شده‌اند، در برداشت‌های میدانی و اسناد شهری وجود دارند. هرچند طبق منابع تاریخی و گفته اهالی تعداد مساجد بسیار بیشتر از این تعداد بوده است، چنان‌که محله کلوان را دارای ۸ مسجد دانسته‌اند، اما فرسودگی و عدم سکونت سبب از میان رفتن برخی از آن‌ها شده است. در همین وضعیت، بیشترین فراوانی نمونه‌ها در فاصله ۲۰ تا ۵۰ متری و میانگین ۸۱ متری از مساجد قرار گرفته‌اند (نمودار ۵ و نقشه ۶)، این میزان فاصله دسترسی به مسجد را برای تمامی واحدها با راحتی هرچه بیشتر نسبت به سایر کاربری‌های شهری قرار داده است.

نمودار ۵: تحلیل فاصله مساجد از واحدها

نقشه ۶: موقعیت و فاصله مساجد از خانه‌ها در هر محله

نتیجه تحقیق

این پژوهش بر این نکته تأکید دارد که مبتنی بر نمونه‌کاوی در شهرهای مختلف ایران براساس روش‌های کیفی و کمی می‌توان به ابعاد جدیدی از ماهیت محلات در ساختار شهرهای ایرانی پی برد. همچنین از دیگر نتایج روش‌شناختی این پژوهش می‌توان به این نکته اشاره کرد که تولید مدل تحلیلی هر نمونه نیز می‌تواند خاص آن شهر و محله باشد. تولید این مدل تحلیلی نیاز به پیش‌شناخت‌هایی مبتنی بر تحلیل تفسیری تاریخی اسناد، بازدیدهای

میدانی در ایام خاص و رجوع به حافظه شفاهی ساکنان داشته تا فرایند تولید فضا در گذر زمان واکاوی شود. بر مبنای این نگاه روش شناختی، شاخصه‌های کیفی و کمی محلات نابین را در جدول (۷) می‌توان ارائه داد.

جدول ۷- ویژگی‌های کمی و کیفی محلات شهر نابین

<ul style="list-style-type: none"> • بر جای ماندن آثار کالبدی از پیش از اسلام(نارنج قلعه- محدوده محله کلوان- الوگاه و...) و تداوم فرهنگ شهرسازی آن زمان • تغییرات مستمر و تدریجی کالبدی جهت همسازی با تغییرات و نیازهای جدید(توسعه محله ها- ساخت میدانچه‌ها- حسینیه‌ها و...) و تکامل هر چه بیشتر بافت و محله‌ها تا دوره قاجار. • از هم گسیختگی نظام محلی و شهری با خیابان کشی و توسعه خارجی شهر بعد از دوره پهلوی. 	<p>تاریخی- زمانی</p>
<p>✓ شرایط سخت اقلیمی و محدودیت منابع آبی در این منطقه سبب شده است تا:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ جمعیت و وسعت محله‌ها و شهر کم باشد ○ شهر و محله‌ها دارای فشردگی بالایی باشند ○ فضاهای شهری محصوریت بالایی داشته باشند ○ مصالح غالب بکار رفته خشت و گل باشد 	<p>شرایط طبیعی</p>
<p>✓ در این حوزه می‌توان به مذهب، وابستگی‌های اجتماعی و آداب اشاره کرد.</p> <ul style="list-style-type: none"> • مذهب بعنوان عاملی موثرتر در حوزه مطالعاتی: ○ باورهای مذهبی سبب سرمایه‌گذاری و تلاش مردم در ساخت و نگهداری فضاهای عام المنفعه محله‌ای (آب انبار) و فرا محله‌ای(مسجد جامع، مصلی و ...) شده است. ○ عناصر مذهبی(گنبد مساجد، حسینیه‌ها و ...) مهمترین عامل تعیین کننده سیمای درونی و بیرونی محله‌ها است این عوامل نقش تعیین کننده در هویت شهر نابین و جهت‌یابی افراد دارد. ○ حفظ حریم محله‌ها بویژه حریم فضاهای مسکونی و مذهبی ○ تعدد بالای فضاهای مذهبی در هر محله ○ تعصبات اشتباه مذهبی نیز سبب رشد پدیده حیدری و نعمتی در میان محله‌ها شد، این موضوع لطمات زیادی را بر وحدت و یکپارچگی بین محله‌ها داشت. که سبب جدایی کالبدی محله‌ها بوسیله دروازه‌هایی به داخل و خارج شهر شد. 	<p>کیفی</p> <p>آداب و رسوم و ارزش‌های اجتماعی</p>
<ul style="list-style-type: none"> • اختلاط اجتماعی بدلیل اختلاط دانه‌های بزرگ کوچک در محله‌های فقیر و غنی • بیشترین تعداد خانه‌ها دارای مساحتی بین ۱۰۰ تا ۳۰۰ متر مربع هستند، و میانگین آن‌ها ۲۹۳ متر مربع است. • تعداد تقریبی کل خانه‌های ۸۵۱ واحد و بعد خانوار ۵۵ نفر و سرانه شهری هر نفر ۶۸۵ متر بوده است. • مساحت کوچکترین محله ۲/۳ هکتار و بزرگترین آن‌ها ۸/۲ هکتار است. این ارقام بسیار کمتر از حدود شناخته شده امروزی است. • سهم معابر به نسبت بافت بین ۹-۱۰ درصد بوده که نشان از فشردگی بافت است • سرانه میدانچه ۰۶۶ متر مربع به ازای هر نفر بوده 	<p>ابعاد و اندازه محله‌ها و خانه‌های مسکونی</p>
<p>✓ میدانچه محلی:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ این فضاها در مرکزیت فیزیکی محله‌ها قرار نگرفته‌اند ○ بشتترین فاصله از میدانچه کمتر از ۲۳۰ متر و میانگین فاصله از آنها ۱۳۱ متر است <p>✓ بازار:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ ۳۵۰ متر طول، ۳ متر عرض و دارای ۱۷۰ دکان است. ○ عمومی‌ترین فضای محوری با متوسط ۱۷۱ متر و حداکثر ۴۲۵ متر فاصله، بیشترین فاصله را به نسبت سایر فضاهای عمومی داراست. <p>✓ مسجد:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ بیشترین فراوانی خانه‌ها از مساجد بین ۲۰ تا ۵۰ متر است. میانگین فاصله ۸۱ مترو بیشترین فاصله ۱۷۱ متر است، این مقادیر به نسبت سایر کاربری‌ها بیشترین راحتی را در دسترسی به مسجد نشان می‌دهد. <p>*بررسی فواصل به روشنی مشخص می‌سازد که تمامی کاربری‌های روزانه محلی و حتی شهری در نابین پراحتی با توان عابر پیاده در پیمایش مسافت‌ها منطبق بوده است.</p>	<p>کمی</p> <p>فاصله از واحدهای خدماتی</p>

بررسی و تحلیل ویژگی‌های کیفی و کمی محله‌های شهر نایین در مقایسه با واحدهای خرد شهری در ادبیات معاصر غرب نشان‌دهنده شباهت‌های بسیاری است که از جمله آن‌ها می‌توان به:

انطباق و هماهنگی با فرهنگ، معماری بومی و محیط طبیعی پیرامون - مرکز و لبه مشخص - اختلاط کاربری‌ها - الگوی متنوع و قابل استطاعت از مسکن - توسعه در زمین‌های مناسب و نامستعد برای کشاورزی - توجه به زندگی اجتماعی اهالی و ارتقای سرمایه اجتماعی - تأکید بر خلق و ایجاد فضاهای باز عمومی - اولویت طراحی خیابان‌ها و راه‌ها بر ساختمان‌ها - تراکم بالا - حمایت از فشردگی بافت و اصل پیاده‌مدار - استفاده از مشارکت ساکنان در ساماندهی بافت و... اشاره کرد.

اما همین بررسی نشان‌دهنده تفاوت‌هایی بین محله‌های شهر نایین با معادل‌های جهانی است، از جمله تحلیل کمی محلات نایین ابعاد جدیدی از مکان‌یابی خدمات عمومی در محله را نشان می‌دهد به نوعی که در مقایسه با ابعاد کمی واحدهای همسایگی در غرب، مقیاس جمعیتی و مساحت محلات کوچک‌تر بوده و خدمات عمومی در دسترس‌تر هستند. همچنین محلات نایین برای ایجاد حریمیت درونگرا تر و با نفوذپذیری کمتری ایجاد شده‌اند که می‌توان بخشی از این تفاوت‌ها را در ارزش‌های دینی، فرهنگی و اجتماعی ایرانیان دانست.

پی‌نوشت‌ها

1. Clarence Perry
2. Duany
3. Elizabeth Plater Zyberk
4. Richard Rogers

۵. از جمله مصاحبه‌شوندگان می‌توان به آقای جواد جبلی، آقای حسین میرزابیگی نویسنده کتاب تازه منتشر شده فرهنگ نایین و آقای افضل آقای راهنمای میراث فرهنگی خانه تاریخی پیرنیا در محله باب‌المسجد، آقای برخوردار وطن (صفایی) در محله کلوان، آقایان سقاباشی، احمدی و همچنین آقای علی سلمان‌زاده، یکی از معماران گنبد سقاخانه میدانچه محله چهل‌دختران در محله چهل‌دختران، آقای عباسی در محله کوی سنگ، آقای صفایی در محله سرای نو، آقای فردوسی‌زاده در محله پنجاهه و آقای علی‌نقی در محله نوباد و همچنین محمد مدنیان مسئول میراث‌فرهنگی و گردشگری شهرستان نایین اشاره کرد.

۶. برای مطالعه بیشتر به منبع ۱۶ مراجعه شود. شرکت ایوان نقش جهان تهیه‌کننده سند مذکور است. با تشکر از مهندس شهیدزاده، مدیریت محترم شرکت ایوان نقش جهان به دلیل ارائه مدارک سند مذکور، راهنمایی‌ها و کمک‌های بی‌دریغشان.

7. Huff

8. Jan Prue

۹. برای مطالعه بیشتر به منبع ۳ مراجعه شود.

منابع

- اشرف، احمد. ۱۳۵۴. ویژگی‌های تاریخی شهر نشینی در ایران دوره اسلامی. نامه علوم اجتماعی ۱ (۴): ۷-۴۹.
- بصیرت، میثم. ۱۳۸۴. بازتولید محله در شهرهای تاریخی ایران بر پایه اصول نو شهرسازی. موردپژوهی. شهر اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای: دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- بلاغی، عبدالحججه. ۱۳۶۹ق. تاریخ نایین. تهران: چاپخانه مظفر.
- پرو، ژان. ۱۳۶۵. شهرنشینی هخامنشی در شوش در نظر اجمالی به شهر و شهرنشینی در ایران، ویراسته محمد یوسف کیانی، ۹۹-۱۰۵. تهران: انتشارات اسلامی.
- پورجعفر، محمدرضا. ۱۳۸۳. بازنشاسی مبانی هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی محله‌های امام زاده صالح چیدر و قیطره تجریش برای توسعه محله ای در تهران. در همایش علمی کاربردی توسعه محله‌ای چشم‌انداز توسعه پایدار تهران. سوم اسفند. چکیده مقالات و سخنرانی‌ها. ۱۶۸-۱۶۹.
- حبیبی، محسن. ۱۳۷۶. از شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- مرکز آمار ایران. ۱۳۳۵. جمعیت شهرهای ایران در سال ۱۳۳۵.
- سجادی نایینی، مهدی. ۱۳۷۹. نایین بلده طبیه. اصفهان: کانون پژوهش، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان اصفهان.
- سلطانزاده، حسین. ۱۳۹۰. نایین شهر هزاره‌های تاریخ. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شکویی، حسین. ۱۳۷۴. دیدگاه نودر جغرافیای شهری. تهران: سازمان سمت.
- شیعه، اسماعیل. ۱۳۷۸. با شهر و منطقه در ایران. تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- گلی‌زواره، غلامرضا. ۱۳۷۳. سیمای نایین گوهر کویر. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- لنگ، جان. ۱۳۸۶. آفرینش نظریه معماری. ترجمه علیرضا عینی‌فر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مشهدیزاده دهقانی، ناصر. ۱۳۸۵. مستندسازی بافت با ارزش فرهنگی و تاریخی نایین و محمدیه. جلد اول. اصفهان: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان اصفهان.
- منصور، سید امیر. ۱۳۸۶. دو دوره سازمان فضایی در شهرهای ایرانی قبل و بعد از اسلام. باغ نظر (۷): ۴۹-۶۰.
- هوف، دیتریش. ۱۳۶۵. شهرهای ساسانی در نظری اجمالی به شهر و شهرنشینی در ایران، ویراسته محمد یوسف کیانی، ۱۳۶-۲۰۴. تهران: انتشارات اسلامی.
- حبیبی، محسن، مهدی تحصیلدار، و نوید پور محمدرضا. ۱۳۹۰. شرحی بر اصول و قواعد شهرسازی بومی در ارتباط با نظریه‌های معاصر شهرسازی، مسکن و محیط روستا ۳۰ (۱۳۵): ۳-۲۲.
- عینی‌فر، علیرضا. ۱۳۸۶. نقش غالب الگوهای عام اولیه در طراحی محله‌های مسکونی معاصر. هنرهای زیبا، ش (۳۲): ۳۹-۵۰.
- Aldous, T. Urban Village: A Concept for Creating Mixed-use Urban Developments on a Sustainable Scale. London: Urban Villages Group, 1992.
- Calthrope, Peter (1991), The Post-Suburban Environment, Progressive Architecture, 72, no.3: 84-85.
- Calthrope, Peter (1993), The Next American Metropolis: Ecology, Community, and the American Dream, Princeton Architecture Press, New York.
- Calthrope, Peter (1986), A Short History of Twentieth Century New Towns, In Peter Calthrope and Sim Van der Ryn, Sustainable Communities, Sierra Club Books, pp. 189-233, San Francisco.
- Caves, Roger W. Encyclopedia of the city, Routledge, New York, 2005.
- Duany, Andres (2003), Neighbourhood Design in Practice, in Peter Neal, ed., Urban Villages and the Making of Communities, Spon Press, London, pp. 85-101.
- Duany, Andres and Elizabeth Plater-Zyberk (1993), The Traditional Neighborhood Ordinance, In The New City, University of Miami, School of Architecture, No2, Winter.
- Duany, Andres and Elizabeth Plater-Zyberk. The Neighborhood, the District and the Corridor. In Peter Katz, The New Urbanism: Toward and architecture of community, McGraw Hill, New York, 1994.
- Fisher, Thomas (1993), Do the Suburbs Have a Future, Progressive Architecture, December: 36-14.
- Grant, Jill (2006), Planning the Good Community: New Urbanism in Theory and Practice, Routledge, London.
- Katz, Peter (1994), The New Urbanism: Toward an Architecture of Community, McGraw Hill, New York.
- Kelbaugh, Doug, ed. (1989), The Pedestrian Pocket Book: A New Suburban Design Strategy, Princeton Architectural Press, New York.
- Gans, Herbert J. (1962), The Urban Villagers, Free Press, New York.
- Jacobs, J. (1961), The Death and Life of Great American Cities, Random House, New York.
- Lang, Jon (1987), Creating Architectural Theory, Van Nostrand Reinhold, New York.

- Lang, Jon (1994), Urban Design: The American Experience, Van Nostrand Reinhold, New York.
- Lang, Jon (2005), Urban Design: A Typology of Procedures and Products, Elsevier, London.
- Magnaghi, A. and D. Kerr. The Urban Village: A Charter for Democracy and Local Self-sustainable Development. London: Zed Books, 2005
- Newman, P. and J. Kenworthy (1992), Transit-Oriented Urban Villages: Design Solutions for the 90's, Urban Futures, Vol. 1, No. 2:50-7.
- Neal, Peter, ed. (2003), Urban Villages and Making of Communities, Spon Press, London.
- Perry, Clarence (1939), Housing for Machine Age, Russell Sage Foundation, New York.
- Porteous, J. Douglas (1977), Environment and Behaviour: Planning and Everyday Urban Life, Addison-Wesley, Mass.
- Solomon, D. Rebuilding. Princeton, NJ: Princeton Architectural Press, 1992.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
 شماره ۸ - پاییز و زمستان ۹۴